

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՆԺԵԼԱ ԹԱԴԵԻՍՅԱՆ
ԷՊԱԹ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՌԱՖԻԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ՆԵՐԳԻՐՈՒՄԸ

Մաղարշապատ-Էջմիածնի հնությունները մշտապես արժանի տեղ են գրադեցրել գիտական հրապարակումներում և ճամփորդական նոթերում, սակայն, հասկանալի պատճառներով, հիմնական ուշադրությունը հատկացվել է քրիստոնեական հուշարձաններին: Հայ եւ օտարերկրյա հետազոտողները լավագույն դեպքում հիշատակում էին աստվածաշնչյան դեպքերի հետ կապված առասպելները¹ կամ մեջքերում էին հայ պատմիչների տեղեկությունները՝ հիմնականում կենտրոնանալով քրիստոնեության ընդունմանը նախորդող ժամանակաշրջանի նկարագրության վրա²: Մի շարք աշխատություններում արտացոլված են նաև նախատրդատյան իրադարձությունները՝ Արտիմետ քաղաքի հիմնադրումը, Վարդգեսավանի կառուցումն ու Տիգրանի Մեծի կողմից այնտեղ հրեաների վերաբնակեցումը. դրանք եւս հիմք են ընդունում պատմիչների երկերը³:

ԺԹ. դարից սկսած՝ փորձեր են արվել որոշակիորեն տեղայնացնելու Ագաթանգեղոսի եւ Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները: Այսպես՝

¹ «Путешествие Шардена по Закавказью», Тифлис, 1902, с. 246. Շարդենը թերափաժատությամբ մեջքերում է միաբանների խոսքերը, թե Նոյը ջրհեղեղից հետո այստեղ կառուցել է առաջին գոհասեղանը:

² Մ. Չամչյանց, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1985, հ. Ա., էջ 102, 358. Լևո, Պատմութիւն Հայոց, հ. 1, Թիֆլիս, 1917, էջ 476, 478. F. Dububua de Monpere, Voyage autour du Caucase, t. III, Paris, 1859, էջ 369:

³ M. Saint-Martin, Mémoires historique et géographique sur l'Arménie, t. 1, Paris, 1818, p. 113-115. F. Dububua de Monpere, նշվ. աշխ., էջ 369:

Արել արք. Մխիթարյանցը նույնացնում է Արտիմետը եւ Վարդգեսավանը⁴: Ղեւոնդ Ալիշանը, ակնարկելով Արտիմետ քաղաքի տեղադրության մասին, նշում է. «...եթէ դա այդպէս է, ապա սա մեր առաջին քաղաքներից է՝ կառուցուած Հայկեանների կողմից»⁵: Արտիմետի ու Վաղարշապատի նույնացմանը վերաբերող ակնարկ կա նաեւ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի՝ Ն. Մատին ուղղված 18.12.1890 թ. նամակում՝ կապված «Արտամետ-Սպանդ+արամետ» բառային համադրության հետ⁶:

Անդրադառնալով քաղաքի կենտրոնի տեղայնացմանը, ինչպէս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունյանցը, Արել արք. Մխիթարյանցը, այնպէս եւ Ղեւոնդ Ալիշանը նշում են, որ Վաղարշապատի կենտրոնը տեղադրված էր ներկայիս Մայր Տաճարի տարածքում⁷:

Անդրադարձ է կատարվում նաեւ քաղաքի սահմաններին: Այս առումով հեղինակները մեծապէս կարեւորում էին Շրեշ բլուրի տեղադրությունը: Արել արք. Մխիթարյանցը նույնացնում է այն ԺԹ.-Ի. դդ. այս անունով հայտնի տեղանքի հետ⁸: Ի դեպ, նկատելի է հեղինակների՝ քաղաքի սահմաններն առավել ընդարձակ ներկայացնելու միտումը⁹: Այսպէս՝ Արել արք. Մխիթարյանցը հին քաղաքի սահմաններն անց է կացնում Մոխրաբլուրով եւ Ակնաշենով¹⁰:

Ինչ վերաբերում է Վաղարշապատ-Էջմիածնի նյութական մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրման պատմությանը, այն կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք փուլի: Առաջին փուլը պատահական գտածոների կուտակման շրջանն է¹¹. առաջին պատահական գտածոները կատարվել են ԺԸ. դ. Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսի իրականացրած շինա-

⁴ **Արել արք. Մխիթարեանց**, Վաղարշապատ քաղաքամայր Հայաստանի, հ. 1, Վաղարշապատ, 1874, էջ 55:

⁵ **Հ. Ղեւոնդ Ալիշան**, Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 204: Ի դեպ, Ղեւոնդ Ալիշանն անդրադառնում է նաեւ Մեծամորին (Ղարա թափա)՝ նույնացնելով այն Արտաշատի (Արտաշար) հետ (էջ 202):

⁶ **Գ. Տեր-Մկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ., Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 480:

⁷ **Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց**, Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 59. **Արել արք. Մխիթարեանց**, նշվ. աշխ., էջ 61. **Հ. Ղեւոնդ Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 205:

⁸ **Արել արք. Մխիթարեանց**, նշվ. աշխ., էջ 28:

⁹ **R. Porter**, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, London, 1821, p. 186.

¹⁰ **Արել արք. Մխիթարեանց**, նշվ. աշխ., էջ 55-56:

¹¹ Այն փաստը, որ հնագիտական հուշարձանները գտնվում են ժամանակակից քաղաքի տարածքում, կանխորոշում է պատահական գտածոների կարելիությունը քաղաքի պատմության ուսումնասիրման գործում եւ առ այսօր դրանց տեսակարար կշիռը քաղաքից հայտնաբերված հնագիտական նյութում:

րարական եւ 1829 թ. Եփրեմ Ա. Ձորագեղցու վերանորոգչական աշխատանքների ընթացքում: Ի հայտ են եկել հին սալահատակի հետքեր, ներքին հարդարանքի մարմարե բեկորներ, իսկ Ղազարապատից ոչ հեռու՝ ներքնատան ավերակներ: Սակայն այս տեղեկությունները հրատարակվել են միայն 1840-ական թթ. Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի կողմից¹²: Ռ. Փորթերը հիշատակում է պահպանված մնացորդներ վանական համալիրի հյուսիսարևելյան հատվածում¹³: Վաղարշապատ-Էջմիածնի տարածքում պատահական գտածոներից ամենանշանակալիներից են 1863¹⁴ եւ 1907¹⁵ թթ. Մայր Տաճարի տարածքում գտնված լատիներեն, 1914 թ. Ս. Հռիփսիմե վանքից ոչ հեռու գտնված հունարեն արձանագրությունները¹⁶:

Երկրորդ փուլը կարելի է անվանել առաջին պեղումների շրջան, որոնք հին քաղաքի տարածքում իրականացվել են դեռևս ԺԹ. դարավերջին Խաչիկ վրդ. Դադյանի կողմից (Զվարթնոց): Այստեղ, բացի քրիստոնեական շրջանին վերաբերող հարուստ նյութերից, հայտնաբերվում է նաև ուրարտական արձանագրություն¹⁷: Բացի այդ՝ Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանը Զվարթնոցից ոչ հեռու պեղում է մեկ դամբանարկուր¹⁸: 1913 թ. Ե. Լալայանը պեղում է Շրեշ բլուրը¹⁹: Հետագա տարիներին տարածքում առանձին հետազոտություններ (դամբարաններ Ս. Հռիփսիմե տաճարից արևելք՝ գինու գործարանի, նաև Մայր Տաճարի տարածքում) կատարվել են Թ. Թորամանյանի, Ա. Քալանթարի, Ս. Տեր-Հակոբյանի կողմից²⁰:

¹² **Յովհ. եպս. Շահխաթունյանց**, նշվ. աշխ., էջ 59-60:

¹³ **R. Porter**, նշվ. աշխ., էջ 186:

¹⁴ **Е. Вейденбаум**, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 411. **Հ. Դևոնդ Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 206-207:

¹⁵ **М. Ростовцев**, Новые латинские надписи юга России, «Известия Императорской Археологической Комиссии» (далее-ИИАК), вып. 33, Санкт-Петербург, 1909, с. 1-19. **Ս. Բարխուդարյան**, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 57-58, աղ. XVIII:

¹⁶ **С. Жебелев**, Греческая надгробная надпись из Вагаршапата. **Ա. Քալանթար**, Հայաստանը՝ քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 356-357. **Ս. Բարխուդարյան**, նշվ. աշխ., էջ 57, աղ. XVII:

¹⁷ «Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները», «Արարատ», թ. Ը.-Թ., 1900, էջ 380-381. **Կ. Բաւմանյան**, Զուարթնոց եկեղեցու բնեռաձև արձանագրությունը, «Արարատ», թ. Դ., 1901, էջ 225-226. **Ս. Բարխուդարյան**, նշվ. աշխ., էջ 53, աղ. XIV:

¹⁸ **Մեսրոպ վրդ. [Տեր-Մովսիսյան]**, Էջմիածին եւ հայոց հնագոյն եկեղեցիները, ԱՀ, թ. XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 96-100, 123-126. **Архим. М. Тер-Мовсесян**, Развалины церкви Св. Григора близ Эчмиадзина, ИИАК, вып. 7, С.-Пб., 1903, էջ 14-15:

¹⁹ **Ե. Լալայան**, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 61-62:

²⁰ **Ա. Քալանթար**, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Հայաստանը՝ քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 321-323: Այս առնչությամբ պետք է հիշատակել 1931 թ. տպարանի

Հետազոտությունների երրորդ փուլն սկսվում է 1930-ական թթ., երբ հուշարձանների ուսումնասիրությունները ուղղված էին պատմագիտական որոշակի խնդիրների լուծմանը կամ կրում էին փրկարարական բնույթ: Այս առնչությամբ պետք է հիշատակել Ա. Քալանթարի ղեկավարած լայնածավալ պեղումները Էջմիածնի արևելյան հատվածում եւ Զվարթնոցի տաճարի տարածքում, որոնք նպատակ ունեին ճշտել հին Վաղարշապատի սահմանները, քաղաքի ամրացվածությունը, բնակիչների նյութական ու հոգեւոր մշակույթին վերաբերող հարցերը: Պեղվեցին ոչ միայն Զվարթնոցի, այլև հարակից տարածքները. Ս. Հռիփսիմե վանքի մերձակայքը, ներկայիս գինու գործարանի տարածքը, Անասնաթաղ կոչվող բլուրը: Պեղումների ընթացքում բացահայտվեցին ինչպես Զվարթնոցի տաճարին վերաբերող ճարտարապետական մանրամասներ, այնպես էլ անտիկ շրջանի դամբարանադաշտ ու դամբարանաբլուրներ²¹: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1936 թ. թանգարանի բացումը Ս. Հռիփսիմե վանքի տարածքում, որտեղ ներկայացված էին սեպագիր արձանագրություններ, նյութական մշակույթի մնացորդներ²²:

Շրեշ բլուրի պեղումները շարունակվում են 1935 թ. Ե. Բայբուրջյանի²³, իսկ 1945-1947 թթ՝ Ս. Սարգսյանի կողմից²⁴: Վերջինս կատարել է նաև մի շարք դիպվածային հետազոտություններ ներկայիս թիվ 2 դպրոցից հյուսիս-արևելք (Ք. ա. Բ. հազ. դամբարաններ), նաև քաղաքի հարավ-արևմուտքում: Բացի այդ՝ Ս. Սարգսյանը հիշատակում է մի շարք հուշարձաններ ու գտածոներ (դրամների հավաքածու Իգդիրի խճուղուց ձախ՝ Շահումյան փողոցում, տների մնացորդներ՝ հոգեւորականների գերեզմանների եւ Մայր Տաճարի միջև ընկած տարածքում)²⁵: Ս. Սարգսյանը պեղումներ է իրականացրել նաև Կավարլուր բլուր-բնակավայրում (Գ. Նժդեհի փող.)²⁶:

շենքի արեւմտյան մուտքի մոտ բացված մի շինության լուսանկար, որը հետագայում Կ. Ղաֆադարյանը բնորոշեց որպես բաղնիք (Գ. **Тирация**, О градостроительной структуре и топографии древнего Валааршата, ИФЖ, N 2, 1977, էջ 85-86):

²¹ Բացառված չէ, որ Անասնաթաղ բլուրը գտնվում էր Երեւան-Էջմիածին մայրուղու ձախ կողմում՝ Զվարթնոց թաղամասի հարավային հատվածում (Ի. Ղարիբյանի անձնական հաղորդումը): **Ա. Քալանթար**, նշվ. աշխ., էջ 325-353:

²² «Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները», հ. III, Վաղարշապատի շրջան, կազմ.՝ Կ. Ղաֆադարյան, Երեւան, 1938, էջ 13:

²³ **Е. Байбурдян**, Последовательность развития древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ереван, 2011, с. 35.

²⁴ **Ս. Սարգսյան**, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունն ըստ հնագիտական եւ մատենագրական տվյալների, ԼՀԳ, թ. 7, 1975, էջ 52:

²⁵ **Ս. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 53-56:

²⁶ **Ս. Սարգսյան**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երեւան, 2004, էջ 156, 275, 278, 332-333:

Կարելոր նշանակություն ունեցան Մայր Տաճարի տարածքում իրականացված հետազոտությունները: Տաճարի հիմքերի մաքրման ժամանակ՝ արելեյան հատվածում, հայտնաբերվեցին հեթանոսական կրակարանի հետքեր, ինչպես նաև ուրարտական կոթող²⁷: Պեղումներ են կատարվել նաև 2010 թ.՝ հին Վեհարանի տարածքում: Այստեղ, ի թիվս այլ նյութերի, հայտնաբերվեց Դ.-Ե. դդ. հողաշեն շինություն՝ տուֆե սալահատակով²⁸:

Կատարված հնագիտական հայտնագործությունները հիմք հանդիսացան մի շարք աշխատությունների համար, որտեղ քննարկվում էին հին Վաղարշապատի տեղագրությանն ու պատմությանը վերաբերող հարցեր²⁹:

Վաղարշապատ-Էջմիածնի հետազոտություններին նոր թափ հաղորդեցին անվանի հնագետ Ռաֆիկ Թորոսյանի աշխատանքները: Վերջինս գիտական հանրությանը ծանոթ է հիմնականում վաղ երկրագործական հասարակության կազմավորմանն ու զարգացմանը նվիրված աշխատություններով: Իրականում նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը անհամեմատ ընդարձակ էր՝ ընդգրկելով հնագիտական ուսումնասիրության ենթակա բոլոր ժամանակաշրջանները: Ցավոք, հեղինակի կենդանության օրոք նրա աշխատանքների միայն մի փոքր մասն է հրատարակվել: Հրատարակված (այդ թվում նաև հետմահու)³⁰ նյութերը, ինչպես նաև Ռ. Թորոսյանի աշխատանքների մասին հիշատակումները այլ հեղինակների գործերում³¹, ակներև մատնանշում են հեղինակի գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակը, հնագիտական նյութին ու պատմական աղբյուրներին տիրապետելը:

Էջմիածնի տարածքը Ռ. Թորոսյանն ուսումնասիրել է ինչպես կանոնավոր պեղումների, այնպես էլ պատահական գտածոների հավաքագրման ու կանոնակարգման ճանապարհով: Ուսումնասիրված առաջին հուշարձանը բաց բիոֆիլտրի տարածքում դամբարանների պեղումներն

²⁷ Ա. Սահինյան, Էջմիածնի Մայր Տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», թ. Ա., 1961, էջ 55, 61, 63:

²⁸ Ե. Հակոբյան, Նորահայտ հնագիտական հուշարձան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում, «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը», Երևան, 2012, էջ 138-139:

²⁹ Г. Тирамян, изд. ашх., էջ 81-98. Ս. Սարգսյան, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը, էջ 52-69. Ժ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, թ. 1, 2010, էջ 3-24:

³⁰ Ռ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, Հին Շիրակավան, Երևան, 2002:

³¹ «Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Сер. Археология», Москва, 1994, с. 101, 116. Ս. Եսայան, Զանգեզուրի վաղ հնագիտական հուշարձանները, ԼՀԳ, թ. 4, 1972, էջ 70-73:

են (Հ. Մարտիրոսյանի գլխավորությամբ)³²: Պեղված հուշարձաններից թերևս ամենահայտնին Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակատեղին է³³: Թեղուտի տարածքում պեղվել են նաև միջին բրոնզեդարյան դամբարաններ³⁴: Ռ. Թորոսյանի կողմից 1965 և 1980 թթ. վերստին հետազոտվել են Շրեշ բլուրի ու Դոլաքի ջրանցքի տարածքների հուշարձանները: Այստեղ հետազոտություններն սկսվել են դեռևս 1965-ին և շարունակվել մինչև 1980 թ.³⁵: Ուսումնասիրություններ են կատարվել նաև Էջմիածնի անտառի տարածքում, որտեղ պեղվել են աղյուսաշեն կացարանների մնացորդներ: Սակայն ամենաձավալուն պեղումներն անց են կացվել Ս. Հոփսիսի վանքի մերձակայքում և Վաղարշապատի դամբարանադաշտում³⁶: Բացի այդ՝ Ռ. Թորոսյանն ուսումնասիրել է պատահական գտածոներ Էջմիածնի տարբեր հատվածներից:

Ստորև հրապարակվող բնագիրը Ռ. Թորոսյանի զեկույցն է՝ կարդացված 1980 թ. Զվարթնոցի պեղումների տարեդարձին նվիրված գիտաժողովում³⁷: Բնագիրը ներկայացված է ձեռագիր և մեքենագիր օրինակներով, որոնք գրեթե նույնական են³⁸. դրանում հաջորդաբար ներկայացված են Էջմիածին քաղաքի՝ տարբեր ժամանակաշրջանների հուշարձանները:

³² **Ա. Мартиросян**, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 67-70. Ռ. Թորոսյանի օրագրային գրառումը, 1962, Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարանի (այսուհետև՝ ԷՊԱԹ) Ռ. Թորոսյանի ֆոնդ. Է. **Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան (ձեռագիր), էջ 17-19:

³³ Ռ. **Թորոսյան**, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակատեղին, Երևան, 1979. **И. Селимханов, Р. Торосян**, К определению энеолита на территории Закавказья по данным анализа металлических предметов, ИФЖ, N 1, 1966, էջ 304-308. Ռ. **Թորոսյան**, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները (1965 թ.), ՊԲՀ, թ. 1, 1966, էջ 291-302. Ռ. **Թորոսյան**, Նեոլիթ-էնեոլիթյան մի քանի հողամշակման գործիքներ, ՊԲՀ, թ. 2, 1971, էջ 240-250. **Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Թորոսյան**, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի մեկնարանման հարցի շուրջ, ԼՀԳ, թ. 3, 1967, էջ 52-62. **Р. Торосян**, Раннеземледельческая культура Армении (по материалам поселения Техут) (автореферат дис. канд. ист. наук), Ереван, 1971. **И. Селимханов, Р. Торосян**, Металлографический анализ древнейших металлов Закавказья, СА, N 3, 1963, էջ 229-235:

³⁴ Է. **Խանգաղյան**, նշվ. աշխ., էջ 19:

³⁵ Ռ. **Թորոսյան**, Էջմիածին, «Թեղուտ» օրագիր, թ. 3 (1965), 13.04.1965 թ. օրագրային գրառում. Ռ. **Թորոսյան**, 1976-1984 թթ. օրագիր, 1982 թ. փետրվարի օրագրային գրառումներ:

³⁶ Ռ. **Թորոսյան, Ս. Կրկյաշարյան**, Հնագիտական նյութեր Էջմիածնից, ՊԲՀ, թ. 4, 1971, էջ 286-290. **Ժ. Խաչատրյան, Ռ. Թորոսյան**, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից, ԼՀԳ, թ. 5, 1976, էջ 99-111. Ռ. **Թորոսյան**, 1976-1984 թթ. օրագիր, 1979 թ. օրագրային գրառումները:

³⁷ Բնագիրը պահվում է ԷՊԱԹ-ում, որի բազմամյա տնօրեն Հ. Հակոբյանին Ռ. Թորոսյանը նվիրել էր իր մի շարք ձեռագրերը: Նրա թույլտվությամբ տպագրվում է սույն նյութը:

³⁸ Ձեռագրի և մեքենագրի օրինակի տարբերությունների դեպքում ձեռագիր օրինակի տարբերակը նշվում է քառանկյուն փակագծերում:

Արժեքավոր է այն, որ այստեղ, ի թիվս այն հուշարձանների, որոնց մասին տեղեկություններն արդեն հրատարակված են հողվածներում կամ մենագրություններում, պահպանվել են տվյալներ ինչպես պեղումների ընթացքում, այնպես էլ պատահականորեն գտնված հնագիտական՝ առ այսօր մասնագիտական գրականության էջերում չընթանալով նյութերի մասին: Դրանց մի մասն այսպես թե այնպես արտացոլված է հեղինակի օրագրերում կամ մամուլի հրապարակումներում եւ պահվում է ԷՊԱԹ ֆոնդերում, իսկ մյուս մասը առաջին անգամ է հիշատակվում: Սակայն աշխատանքը, աղբյուրագիտական արժեքից բացի, ունի նաև պատմագիտական նշանակություն. հեղինակն այստեղ իր հիմնավոր կարծիքն է հայտնում պատմության եւ հնագիտության որոշ հարցերի վերաբերյալ:

Ռ. Ս. Թորոսյան, Էջմիածնի հնագիտական հուշարձանները³⁹

Էջմիածինը՝ պատմական Վաղարշապատը, Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է: Այն գրնվում է Արարատյան հովտի բարեբեր հարվածներից մեկում՝ Քասախ գետի ձախ ափին: Վաղարշապատի տարածքը, շնորհիվ իր բարենպաստ բնակչության պայմանների, հնուց ի վեր եղել է հասարակական կոլեկտիվների բնակության համար նախընտրված վայրերից մեկը:

Էջմիածնի պատմամշակութային տարածքի արևելյան սահմանն իր մեջ է առնում Զվարթնոցի հնագիտական շրջանը, արևմուտքում այն սահմանափակվում է Քասախ գետով, հարավում տարածվում մինչև Թեղուր կոչվող հանդամասը, իսկ հյուսիսում ծավալվել է մինչև Շահումյան գյուղը եւ քաղաքի հանդամասերը սահմանափակող առապար:

Բազմահեկտարանոց քաղաքադաշտի տարածքը հարուստ է նախապատմական եւ պատմական ժամանակաշրջանների նյութական արտադրության եւ հոգևոր մշակույթի հուշարձաններով եւ միջնադարյան հայ ճարտարապետության գլուխգործոցներով: Սրանք մեզ են հասել բլուր-բնակավայրերի, դամբարանադաշտերի կամ փլատակների վերածված շինությունների եւ նրանց պատարհիկների վիճակում: Շատ հուշարձաններ էլ դեռևս ծածկված են հողի հասար շերտով եւ ապաստում են հնագետի բրջին: Էջմիածին քաղաքի տարածքում հասարակության զարգացման հնագույն փուլը ներկայացնող հուշարձանը՝ Թեղուրի վաղ երկրագործական-անասնապահական տնտեսություն վարող տոհմի բնակավայրեղին է:

³⁹ Բնագրի տողատակում տրված են հեղինակի, վերջում՝ հրատարակչի ծանոթագրությունները:

Այն գրնվում է Էջմիածին քաղաքի հարավային ծայրում ԳԱ երկրագործության ինստիտուտի փորձադաշտի ծայր հարավարևմտյան անկյունում Բասախ գետի նախկին հունի ձախ ափին:

Հնավայրը բաղկացած է շրջանաձև [կամ ձվաձիր] հստակագծով հում աղյուսաշեն և կավաշեն կիսագերմափոր փոքր կացարաններից և նրանց կից պահեստ-հորերից: Առանձին փոքր հրապարակների շուրջ դասավորված կացարաններով գյուղատեղին զբաղեցնում էր մոտ 3 հա տարածք: 2,5-3,5 մ տրամագիծ ունեցող փոքրիկ կացարաններից մի քանիսի պատերը ներսի կողմից ներկված էին կարմիր օքրայով: Կացարանների ներսում հայտնաբերվել են փայտե սկսնակ և պաշտամունքային օջախների մնացորդներ, աշխարանքային գործիքներ պատրաստելու համար առանձին փոքրիկ հրապարակներ, մահիճներ ու նստարաններ: Բնակարաններով շրջափակված հրապարակներում գրնվել են աղորիքներ, ժամանակավոր օջախներ, խարույկների հետքեր և խեցանոթների բեկորների առանձին կույրեր: Հնավայրի ուսումնասիրություններով ձեռք են բերված Հայաստանի նախնադարյան պատմության ու մշակույթի պղնձեքարեդարյան փուլին վերաբերող հնագիտական նյութեր, որոնց օգնությամբ պարզ են դառնում տեղաբնիկների փայտե սկսնակների հիմնական ճյուղերը, արհեստների, հասարակական կենցաղի, հոգևոր մշակույթի զարգացման մակարդակը և նրանց ունեցած հարաբերությունները Հայկական լեռնաշխարհի ու հարեան մշակութային արեալների միջև:

Թեղուրի բնակիչների հիմնական զբաղմունքը եղել է պարզունակ արհեստական ոռոգման վրա հիմնված նստակյաց երկրագործությունն ու անասնապահությունը:

Նրանց փայտե սկսնակների բաղկացուցիչ մասն է կազմել քարամշակությունը, խաիրագործությունը, կավագործությունը, ջուլհակությունը, որսորդությունը, մետաղամշակությունը: Առանձնակի հետաքրքրության են արժանի բնակատեղիից հայտնաբերված պղնձե առարկաները, որոնք հնագույնն են ողջ Սովետական Հայաստանում և Միությունում Մրանց ուսումնասիրություններով պարզ դարձավ, որ Արարատյան հովտի տեղաբնիկները նախապատմական այսպիսի վաղնջական ժամանակներում ծանոթ են եղել և իրենց առօրյա կյանքում օգտագործել են մետաղե գործիքներ, ըստ որում, պղինձը օգտագործվել էր ոչ թե բնական, այլ՝ ձուլածո վիճակում: Պղնձե առարկաների բաղադրության քիմիական կազմի հետազոտությամբ հաստատվեց, որ դրանք պարունակում են մկնդեղային խառնուրդ՝ այնպիսի համամասնությամբ, որը վկայում է նրա ար-

հետպական լինելը: Սա, անկասկած, բարձր և առաջադիմական մեծ հասույթ է Հայաստանի նախնադարյան մեծադասակարգության պատմության մեջ, որը միաժամանակ ցույց է տալիս տեղաբնիկների տնտեսական և հոգևոր զարգացման մակարդակը:

Հետաքրքիր են նաև Թեղուրի բնակավայրի կապը այն առարկաները, որոնք տեղական չեն և գիտության կողմից ճանաչված են որպես հյուսիսամիջագետքյան մշակութային արեալներից մեզ մոտ ներթափանցվածներ: Սրանք հալաֆյան և օբեյդյան գունազարդ խեցանոթների նմուշներ են, որոնց գոյությունը Արարատյան հովտում, անշուշտ, արագացրել է լեռնաշխարհի և նրա հարավային հարեանների միջև եղած փոխանակային կապերը: Թեղուրի բնակավայրի ճարտարապետական, հնագիտական նյութերի համընդհանուր ուսումնասիրությամբ այժմ պարզված է, որ Էջմիածնի տարածքում, մեզանից շուրջ 6000 տարի առաջ ապրել է գույգ-ամուսնական փոքր ընտանիքներից բաղկացած մի տոհմ, որի անդամ-ընտանիքների հետագա զարգացումը տանում էր հայրիշխանական խոշոր գերդաստանների, որոնք այնքան բնորոշ են Բ. ա. Գ. հազարամյակին /1/:

Բ. ա. Գ. հազ. Հայկական լեռնաշխարհում ծագում, զարգանում և իր ավարտն է ապրում մի հզոր մշակույթ, որի տարածման սահմանները ձգվում են Կովկասից մինչև Պաղեստին, Պարսկահայքից մինչև Անտի-տալիոս: Լեռնաշխարհի ողջ տարածքը բնակավայրերի խիտ ցանցով ծածկող այս մշակույթը գիտության կողմից ճանաչված է որպես «Կուր-արաքսյան» կամ «Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթ»: Բ. ա. Գ. հազ. վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ են բազմադարյա նստակյաց կյանքի արգասիք հանդիսացող բազմաշերտ բլուր-բնակավայրերը, որոնց բարձրությունը երբեմն հասնում է 10 և ավելի մետրերի, իսկ ընդգրկած սահմանները՝ հեկտարների: Էջմիածին քաղաքի տարածքում հայտնի են այս մշակույթի մի քանի հուշարձաններ, որոնք երկրագործական ինտենսիվ աշխատանքների ու շինարարության հետեւանքով լրիվ ոչնչացված են կամ պահպանվել են պատահիկների ձևով: Սրանցից մեկը Շրեշ բլուրն է: Այն գտնվում է Էջմիածին քաղաքից հյուսիս՝ Էջմիածին-Աշտարակ մայրուղու աջ կողմում երկրագործության ինտրիգուրի գեներիկայի բաժնի ծաղկաբանջարաբուծական տնտեսության տարածքում: 1913 թ. փվյալներով Շրեշ բլուրը ներկայացրել է 125 մ տրամագծով, 3,5 մ բարձրությամբ բլրակ, որից այսօր ոչինչ չի պահպանված: Շրեշ բլրի մասին հնագույն գրավոր տեղեկությունը առկա է պատ-

մահայր Մովսես Խորենացու մոտ, որը այն հիշատակում է Տուհաց գավառից Վարդգես մանուկի տեղափոխվելու և Երվանդյան արքայից աղջիկ ուզելու պարմությունը նկարագրելիս⁴⁰: Շրեշ բլրի հնագիտական հետազոտությունների ու դրա մակերեսից հավաքված նյութերի միջոցով այժմ գիտության մեջ հասարարված է, որ Շրեշ բլուր-քնակատեղին բազմաշերտ հուշարձան է: Նրա արորին հորիզոնի նարվածքները պարկանում են Ք. ա. Գ. հազ.: Այստեղից հայտնարերված են քարից, ոսկրից պարասարված սամնարարքեր ձների գործիքներ, տարագույն սարատով սև և կարմիր փայլեցված մակերեսներով, ուղիեֆ-ներճկված երկրաչատական զարդարանքներով խեցանոթներ, պաշտամունքային սոարկաներ և այլն /2/:

Առանձնակի հետաքրքիր են Շրեշ բլրի արորին շերտում հայտնարերված խոշոր անմշակ քարերով շարված պարսպի մնացորդները, որոնք վկայում են Ք. ա. Գ. հազ. Էջմիածին քաղաքի տարածքում պարսպապարված քնակավայրի սոկայությունը: Սա, անկասկած, քաղաքային ուրբանիզացիայի զագացման որոշակի սարիճանը մարաննշող երեսույթ է, որը սոկա է ոչ միայն Շրեշ բլրում, այլև Շենգավիթում և Էջմիածնի Մոխրաբլուրում /3/:

Ինչպես ցույց են տալիս Շրեշ բլրի և նրան ժամանակակից Շենգավիթի, Էջմիածնի Մոխրաբլուրի, [Ջրահովրի], Գառնիի, Կիրովականի, Շիրակի դաշրի, Թոեղքի, Կարագի, Մալաթիայի դաշրի, Վանի ավագանի և այլ հնավայրերի պեղումները, Ք. ա. Գ. հազարամյակի քնակատեղիները քաղկացած են շրջանաձև կամ քառանկյունի հատակագծով կառուցված կացարանների կոմպլեքսներից, որոնց կենտրոնը կազմել է շրջանաձև կամ քառանկյունի ընդարձակ սենյակը: Այստեղ որոշակի տեղում դրված է եղել պաշտամունքային օջախը, որը շրջապարված է եղել ծիսական արարողությունների ժամանակ օգտագործված կենդանակերպ և մարդակերպ կավաշեն սոարկաներով, զարդարուն խեցեղենով և այլ իրերով: Կացարանի կոմպլեքսի քաղկացուցիչ մաս են կազմել օժանդակ տնակական շինությունները և պահեստահորերը:

Ք. ա. Գ. հազ. առաջ են գալիս հասարակական մոնումենտալ ճարտարապետական հորինվածքներ՝ տաճարները: Սրանցից մեկն էլ սոկա է Էջմիածնի Մոխրաբլուրում: Սա քառանկյունի հատակագծով քարաշեն բարձր շինություն է, որի վրա դրվել է պրդարությունը խորհրդանշող քարե հզոր պոն-ֆելիշը: Քարաշեն աշտարակը պարված է եղել դե-

⁴⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, II. ԿԵ., էջ 134:

դին գույնի խեժով, որը հեռվից փայլել, շողացել է արևի ճառագայթների փայլ⁴¹ /4/:

Բ. ա. Գ. հազ. Էջմիածին քաղաքի փարածքում ապրած տոհմերը, իրենց ժամանակակիցների նման, զբաղվում էին մշտական, գործող ոռոգման ցանցի վրա հենված՝ սկզբում բրջային, ապա նաև արորային երկրագործությամբ, տեղական և յայտաղային անասնապահությամբ, քիչ ծավալով՝ նաև որսորդությամբ: Սրանց մոտ զարգացման ավելի ինտենսիվ մակարդակի է բարձրանում նախնադարյան արհեստը՝ իր բոլոր ճյուղերով: Առանձնակի վերելք է ապրում մետաղամշակությունը: Վերջինիս օգտին են վկայում բնակատեղիներում, դամբարաններում հայտնաբերված բրոնզե գործիքները, զենքերը. [դանակները], կրցավոր, կախակոթառ, խողովակակոթառ կացիները, [դուրերը] և զարդարանքի առարկաները, դրանց պատրաստման համար օգտագործված կաղապարները, հալոցները և կթղաները:

Որպես վաղ բրոնզի դարին բնորոշ երևույթ՝ պետք է հիշել նաև դամբարանադաշտերի առաջացումը բնակատեղիների սահմաններից դուրս: Ուշագրավ են նաև թաղման սովորույթը ցուցադրող դամբարանային նյութերը: Բ. ա. Գ. հազ. հայրենի և քարարկղային և հիմնահողային դամբարաններ: Սրանց մեջ թաղումները կատարված են ինչպես անհատական, այնպես և բազմաթիվ ննջեցյալներով: Վերջիններս պատկանում են խոշոր գերդասարաններին: Սրանցում թաղումները կատարվել են հաջորդաբար: Այսպիսի մի հերաքրքիր դամբարան հայտնաբերված է 1980 թ. Էջմիածնի շրջանի Արագած /5/⁴² գյուղում: Բազմաննջեցյալներով դամբարաններ են առկա նաև Շենգավիթում /6/⁴³, Քեթիում /7/⁴⁴, Կարճաղբյուրում⁴⁵ և այլուր:

Բացի Շրեշ բլրից՝ Էջմիածին քաղաքում Բ. ա. Գ. հազարամյակի բնակավայրերի հետքեր են հայտնաբերված Շահումյան գյուղի մոտ՝ Դոլակի կամ Բարաքթի ջրամբարի փարածքում /8/, ավտոտրանսպորտային ձեռնարկության շրջակայքում, Զվարթնոցի այգիներում /9/, Չարենցի թաղամասում, Գայանե եկեղեցու մոտ և Թեղուր հանդամասում /10/:

⁴¹ Г. Арешян, К. Кафадарян, Рождение монументальной архитектуры на территории Армении, «Памятники культуры: новые открытия, 1974 г.», Москва, 1977, с. 397.

⁴² Ռ. Թորոսյան, Արագածը հինգ հազար տարեկան է, «Կոմունիզմի ուղիով», թերթ ք. Էջմիածին, թ. 72 (5472), 1980:

⁴³ Ս. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակարգը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 180:

⁴⁴ Լ. Պետրոսյան, Հետախուզական պեղումները Քեթիում, ՊԲՀ, թ. 4, 1973, էջ 212-218:

⁴⁵ Հ. Մնացականյան, 1972 թ. պեղումների չիրատարակված նյութեր:

Նախնադարյան մշակույթի զարգացման հետագա փուլերում եւս Էջմիածին քաղաքի տարածքը բնակեցված է եղել տոհմերով, որոնց գոյությունը հաստատվում է մեզ հասած բնակատեղիներով եւ դամբարանադաշտերով: Բ. ա. Բ. հազ. առաջին կեսով թվագրվող բլուր-բնակատեղի է գոյություն ունեցել Էջմիածին-Ծաղկունք ճանապարհից հյուսիս՝ կամուրջից 500 մ հեռու [վարելահողերի մեջ]: Սա այժմ մասամբ ծածկված է Երեւան-Հոկտեմբերյան մայրուղով, իսկ մնացած հարվածները լրիվ ոչնչացված են:

Բնակատեղին տեղացիների կողմից անվանվում էր «Կավե բլուր»: Սրա տարածքից հայրնաքերվել են Բ. ա. Բ. հազ. առաջին կեսին պարկանող՝ կարմիր հիմնագույնի վրա սև ներկով նկարազարդված խեցեղեն առարկաների քեկորներ եւ սև փայլեցված իրաններով կերպարող կնուճների ու սափորների նմուշներ /11/:

Նույն ժամանակաշրջանի մի հետաքրքիր հուշարձան էլ հայրնաքերված եւ ուսումնասիրված է Էջմիածնի քաղաքային կոյուղու բաց բիոֆիլոքի տարածքում: Այստեղ, դեռեւս 1963 թ., բացվել էին քառանկյունի եւ ձվածիր հատակագծով հիմնահողային դամբարաններ: Սրանցից երկուսը պարկանում էին ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներին: Սրանց հետ դամբարան էր դրվել բրոնզե դաշույն, ներերի քարե ծայրեր, զարդարանքի առարկաներ, խոշոր եւ մանր եղջերավոր կենդանիներ, բազմաթիվ խեցանոթներ: Նույն դամբարանադաշտում առկա էին նաեւ ընչազուրկ խավին պարկանող դամբարաններ: Սրանք պարունակում էին չնչին քանակությամբ նյութեր [կամ մեկ փոքրիկ հասարակ ջրաման] /12/:

Ելնելով թաղման սովորույթներում ինչքի օգտագործման տարբերություններից՝ կարող ենք ասել, որ Բ. ա. Բ. հազ. սկզբում գոյություն ունեւ հասարակական շերտավորում: Նույն փաստի օգտին վկայում են նաեւ Կիրովականի⁴⁶, Թոեղքի⁴⁷, Այգեշարի⁴⁸ /13/, Շամիրամի⁴⁹ խոշոր կուրգանների նյութերը:

Էջմիածնի պարմամշակութային տարածքում ուշ բրոնզի եւ վաղ երկաթի դարաշրջանների հուշարձանները համեմատաբար քիչ են: Սրանք

⁴⁶ Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Ленинград, 1949, с. 46-47.

⁴⁷ О. Джапаридзе, Археологические раскопки в Тrialeti, в 1959-1962 гг., СА, N 2, 1964, с. 102-111.

⁴⁸ Ռ. Թորոսյան, 1976 թ. պեղումների չիտարակված նյութեր:

⁴⁹ Գ. Արեշյան, Շամիրամի հուշարձանախանքի 1975-1976 թթ. ուսումնասիրության նախնական արդյունքները, ՀՍՍՀ-ում 1975-1976 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երեւան, 1977, էջ 12-14:

Նկ. 1. 1. Քարե մուրճ Էջմիածնի Ռ. Պատկանյան փողոցից, 2. Վաղ բրոնզեդարյան անոթի բեկոր Թեղուտից, 3. Միջին բրոնզեդարյան անոթ Էջմիածնի Սպանդարյան փողոցից, 4. Միջին բրոնզեդարյան գունազարդ հիդրիա Թեղուտի N 1 դամբարանից, 5. Անտիկ շրջանի գունազարդ խեցեղեն Շրեշ բլուրից, 6. Անտիկ շրջանի գունազարդ խեցեղեն Ծաղկունքից (ԷՊԱԹ):

1

2

3

4

Նկ. 2. Հին Վաղարշապատի դամբարանադաշտի դամբարանների պեղումները
(Ռ. Թորոսյանի ֆոտոարխիվ, ԷՊԱԹ):

հայրնի են մի քանի պատահական գյուղերով: Ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններ են բացվել Ջոյա (Անդրանիկ զորավարի), Սպանդարյան, Նալբանդյան, Մյանսիկյան (Մաշտոցի) փողոցները ներառած տարածքում եւ պահածոների գործարանի շրջակայքում /14/:

Առավել հետաքրքիր են Էջմիածնում Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի հնավայրերը: Սրանք մեզ են հասել կանգուն եւ ավերված վիճակում Գործող հուշարձաններից ամենահինը: Էջմիածնի ջրանցքն է [որը սկիզբ առնելով Հրազդան գետից՝ ջուր է բերում Զվարթնոցի շրջակայքի այգեստաններին]: Այն կառուցվել է Վանի թագավոր Ռուսա Բ.-ի կողմից՝ Բ. ա. 665-645 թթ.: Այս մասին է վկայում Զվարթնոց տաճարի պեղումների ժամանակ գտնված սեպագիր արձանագրությունը: Այն պարմում է Բյդարունի գետից (Հրազդան), Ումեշիի անունով ջրանցք անցկացնելու եւ Կուարիիի հովիտը (Զվարթնոցի եւ Էջմիածնի այգեստանները) մշակելու մասին /15/:

Բացի այս՝ ուրարտական մի խոշոր ջրամբարի փլատակներ են հայտնաբերված Էջմիածնի քաղաքից հյուսիս՝ Շահումյանի թոչնաբուժական ֆարքիկայի մոտ՝ նորարունկ ծառատանների տարածքում: Զրամբարից մեզ է հասել 50-60 մ երկարությամբ, 3-4 մ բարձրությամբ, շուրջ 5 մ լայնությամբ պարվարի մի հատված: Նրա վրայից եւ մոտակայքից [մեր կողմից] հայտնաբերվել են ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանի խեցանոթի բեկորներ եւ քարաշեն շինությունների փլատակներ: Հստականշական է, որ պարվարի ներքին պարն ունի քարե երեսպատում, որպիսին առկա է նաեւ Արգիշտիիսիսիի արեւմտյան ամրոցի ջրամբարում /16/:

Պետք է ենթադրել, որ պարվարը նույն հզորությամբ ձգվել է հարավ եւ արեւմուտք՝ ներառելով հսկայածավալ տարածություն: Ոռոգման եւ ջրաշինարարական կառույցների հմուտ վարպետներ՝ ուրարտացիները շար խելացի կերպով օգտագործել են տեղանքի բնական պայմանները: Զրահավաքը անուցվել է, ամենայն հավանականությամբ, Այգեշար գյուղի մոտ՝ Բասախ գետից սկիզբ առնող ջրանցքով եւ ջրամբարից հյուսիս ընկած առապարի տարածությունների ձնհալից ու հեղեղներից: Բացառված չէ նաեւ Օշականի ջրանցքի ջրերով ջրահավաքի անուցման հնարավորությունը: Զրահավաքի ջրերը, անկասկած, օգտագործվել են Էջմիածնի քաղաքի տարածքի հողատարածությունները ոռոգելու նպատակով: Կարելի է մտածել, որ Ներսես Գ. Տայեցի Կաթողիկոսը Բասախ գետից ջրանցք անցկացնելու ժամանակ օգտագործել է ուրարտական ջրահավաքը: ԺԷ.

դարում (1655-1680 թթ.) Հակոբ Զողայեցի Կաթողիկոսը նույն ջրամբարի մոտակայքում շինել է փայխ «Քարաքթի» կամ «Դոլակի» կոչված ջրամբարը (ծովակը):

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի մի կոթող էլ գրնվել է Մայր Տաճարի արևելյան խորանում, որն այժմ պահվում է Տաճարի բակում /17/: Եթե փորձենք մյուսի վերականգնել Էջմիածնի շրջանում ուրարտական հայրնի հուշարձանների տեղադրությունը, կրեանենք, որ դրանք բոլոր կողմերից շրջափակում են Էջմիածին քաղաքի փարածքը: Այսպես՝ ուրարտական հուշարձաններ են հայտնաբերված Արեւաշարում, IV Պետական փնտեսությունում (գ. Ոսկեհար) մոտ /18/, Ծիածան /19/, Արագած /20/ գյուղերում, Մեծամորում /21/ եւ այլուր: Ինչպես փանում ենք, Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում Էջմիածին քաղաքը եւ շրջանը եղել է Ազա երկրի խիտ բնակեցված եւ ակտիվ փնտեսական շրջաններից մեկը:

Երուրարտական՝ արեւմտյան դարաշրջանի մշակութային նմուշներ Էջմիածին քաղաքում առայժմ չեն հայտնաբերված /22/:

Քիչ ավելի ուշ, հելլենիստական գունագարդ խեցեղեն պարունակող հնավայրի հետքեր են հայտնաբերվել Էջմիածնի անտառի ծայր հարավային մասում: Այստեղ բացված են կիսագերանափոր, աղյուսաշեն կացարանների մնացորդներ /23/:

Ելնելով այստեղ հայտնաբերված հնագիտական գրածոներից՝ կարելի է ենթադրել, որ դրանք պատկանում են հին Վարդգեսավանին [եւ այն պեք է թվագրել Ք. ա. Գ. - Բ. դդ.] /24/:

Վաղարշապատ քաղաքի բուն պատմությունն սկսվում է Ք. հ. Բ. դարից, երբ Արշակունի հայ թագավոր Վաղարշ Ա.-ն պարսպապարտում եւ վերակառուցում է հին Վարդգեսավանը եւ այն դարձնում մայրաքաղաք: Հին Վաղարշապատի շինություններից համարյա ոչինչ չի պահպանվել: Մեզ հայրնի են Մայր Տաճարի բակում հելլենիստական բաղնիսի մնացորդները /25/, հեթանոսական տաճարների շինարարներից մի քանիսը՝ Ս. Գայանե եւ Ս. Հոփիսիմե եկեղեցիների հիմքերում, Վաղարշապատի դամբարանադաշտը:

Էջմիածնի հեթանոսական դարաշրջանի հուշարձանների պատահական շարքում առանձնակի հետաքրքիր են Ս. Գայանե տաճարի որմնախարսի մի քանի քարերը, որոնք իրենց վրա ունեն որոշակի քանակությամբ փարթեր փրամաշափի եւ խորության փոսիկներ: Ելնելով Հայաստանի հեթանոսական մշակույթի այլ հուշարձաններում նույնանման

հորինվածքների առկայությունից (Արմավիր, Շամիրամ, Գեղամա լեռների ժայռապարկերներ և այլն) կարող ենք ենթադրել, որ որմնախարսիսի մեջ օգտագործված քարերը պատկանել են Ս. Գայանե եկեղեցու տեղում կամ նրա մոտակայքում գրավող հոգևոր ինչ-որ շինության: Բացառված չէ, որ Վաղարշապատի հարավարևմտյան մասում տեղավորված լինելու մասին տվյալները /26/:

1959 թվականին Ս. Հռիփսիմե տաճարի վերանորոգման ժամանակ, դրա հիմքերում բացվեցին հեթանոսական մեկ այլ տաճարի քիվի քանդակազարդ բեկորներ, որոնք իրենց նմանակներն ունեն Գառնիի տաճարում /27/: Ելնելով հելլենիստական և անտիկ դարաշրջանների քաղաքաշինության սկզբունքներից՝ պետք է մտածել, որ հին Վաղարշապատը եւս ունեցել է արեւին ու լուսնին նվիրված տաճարներ: Ըստ որում, արեւին է նվիրված եղել Վաղարշապատի Արեգ դոնից դեպի արևելք՝ Ս. Հռիփսիմե տաճարի մոտակայքում գոյություն ունեցած տաճարը, որի շինարարներից պահպանվել են Ս. Հռիփսիմեի հիմքերում [և քաղաքի արևմտյան կողմում Պատկենիոս դեպի Մեծամորի կամուրջը տանող ճանապարհի մոտ]:

Եթե անտիկ Վաղարշապատի քաղաքացիական ու հոգևոր շինությունները համարյա չեն պահպանվել, դրա դիմաց մեզ է հասել Վաղարշապատի դամբարանադաշտը: Այն տեղավորված է Ս. Հռիփսիմե և Զվարթնոց տաճարների միջև եղած հողապարսպություններում՝ Նրա տարածքում այժմ տեղավորված է գինու գործարանը /28/, Լենինի անվան պետական տնտեսության արտադրական մասը, ջերմոցային տնտեսությունը /29/:

Վաղարշապատի դամբարանադաշտում, տարբեր ժամանակներում կատարված հնագիտական պեղումների շնորհիվ, հայտնաբերված են Գ.-Դ. դարերի վաղեմություն ունեցող տարբեր հորինվածքների դամբարաններ: Թաղումները կատարվել են սալարկղերում, քարե սարկոֆագներում, կավե դագաղներում, զույգ և մեկ կտրասների մեջ, հում աղյուսաշեն գերեզմաններում և ուղղակի հիմնահողի մեջ (սկ. 2): Որոշակի դիրքորոշում չունեցող վերոհիշյալ դամբարաններում ննջեցյալների հետ հաճախ գերեզման են դրվել տարագույն սպակուց պատրաստված սրվակներ, փոքրիկ նրբախեցի, զարդարուն և անզարդ անոթներ, մետաղներից և շաղախից պատրաստված զարդարանքի առարկաներ, կանաչի պերճանքի առարկաներ /30/: 1976 և 1979 թթ., մեր կողմից Ս. Հռիփսիմե տաճարի շրջակայքում կատարված պեղումների շնորհիվ, ավելի հարստացվեցին գիտելիքները Վաղարշապատի անտիկ դարաշրջանի մշակույթի

վերաբերյալ /31/: Նույն պեղումներով Ս. Հռիփսիմե տաճարի արևելյան կողմում հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են մինչ այժմ անհայտ բազիլիկ եկեղեցու փայտակներ: Դրա պահպանված հատվածները մաքրելուց հետո պարզվեց, որ նորահայտ շենքը կառուցված է հեթանոսական և վաղ քրիստոնեական դարաշրջանների գերեզմանների վրա: Սա դուրս եկող արսիդով, քառանկյունի միանավ կառույց է: Այն ունի արտաքուստ 13,2 մ երկարություն, 8,35 մ լայնություն: Ուղղանկյունաձև դահլիճը ներքուստ զույգ թաղակիր որմնասյուների միջոցով բաժանված է եղել երեք հավասար մասերի: Դահլիճն ունի 3 մ երկարություն և 5,7 մ լայնություն: Աղոթասրահը արևելյան կողմից ավարտվում է շինության կենտրոնական առանցքի վրա գտնվող՝ ներսից բոլորաձև, դրսից հնգանիստ արսիդով: Շենքի հասարակելույս հիմնասյուները շարված են ճեղքված խոշոր որձաքարերով և կրաշաղախով, վերին շարքերը և որմնասյուների սրբարաշ տուֆ քարերով: Բազիլիկ եկեղեցին ծածկված է եղել թաղով, որը ամրացվել է թաղակիր զույգ կամարներով: Արտաքուստ երկթեք տանիքը ծածկված է եղել կղմինդրներով: Պատերը ցոլոյային շարքից վեր ունեն 1,05 մ հաստություն: Նորահայտ բազիլիկայի մասին եղած գրավոր աղբյուրներից ուշագրավ է Սեբեոս պատմիչի վկայությունը: Նա, նկարագրելով Ս. Հռիփսիմե տաճարի կառուցումը, նշում է, որ Կոմիդաս Կաթողիկոսը քանդեց Սահակ Պարթևի կառուցած՝ Հռիփսիմեի նախկին մատուռը և կառուցեց նոր տաճարը, քանի որ նախկինը ցածր էր և մթին⁵⁰: Ամենայն հավանականությամբ, նորահայտ բազիլիկան Սահակ Պարթևի կառուցածն է: Հայրնի է, որ Սահակ Պարթևը Կաթողիկոս էր Դ. դ. վերջին և Ե. դ. առաջին քառորդում (387-439 թթ.): Հայրնի է նաև, որ Ս. Հռիփսիմեի այժմյան տաճարը կառուցվել է 618 թվին: Ելնելով գրավոր այս աղբյուրների վկայությունից և բազիլիկ եկեղեցու բացման ժամանակ հայտնաբերված տարասեռ հնագիտական նյութերի շերտագրությունից՝ կարող ենք ասել, որ Ս. Հռիփսիմեի նորահայտ բազիլիկան հիմնադրվել է Դ.-Ե. դարերի սահմանագլխին և կանգուն մնացել մինչև Է. դարասկիզբը /32/: Նույն դարաշրջանի հետաքրքիր հուշարձաններ են նաև Ս. Հռիփսիմե տաճարի շրջակայքում քանդակազարդ, քառակող կոթողի բեկորները:

Քիչ ավելի ուշ դարաշրջանի քարաշեն [հնձաններ և] հորեր են բացված Ս. Հռիփսիմե տաճարի հյուսիսային պարսպի մոտ /33/: Շրջանաձև հատակագծով, սրբարաշ տուֆ քարերով, 2 մ խորությամբ և նույնքան լայնությամբ հորերը հար և նման են Զվարթնոցում և Եղվարդում բաց-

⁵⁰ «Պատմություն Սեբեոսի», Երևան, 1979, գլ. ԼԷ., էջ 121:

վածներին: Հորերի միջից եւ նրանց շրջակայքից հայրնաբերված հնագի-
րական նյութերի հիման վրա նորահայր հորերը թվագրվում են Է.-Ը. դդ.
/34/:

Սկսած Է. դարից՝ ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես եւ Վաղարշա-
պատում սկիզբ է առնում կենտրոնագնդեր խոշոր փաճարների շինարա-
րությունը: Սրանք կանգուն են առ այսօր եւ ներկայանում են որպես հայ
ճարտարապետական ու շինարարական մերթի անգերազանցելի գոհար-
ներ:

Հրատարակչի ծանոթագրությունները

1. Ռ. Թորոսյան, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակատեղին, Երևան, 1968. **Р. Торосян**, Раннеземледельческая культура Армении (по материалам поселения Техут), Автореферат дис. канд. ист. наук, Ереван, 1971:
2. Ե. Լալայանը Շրեշ բլուրը համարում էր դամբարանադաշտ (**Ե. Լալայան**, Դամ-
բանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 61-62): Ե.
Բայրությունի հետազոտությունները հաստատեցին, որ Շրեշ բլուրն իրակա-
նում բազմաշերտ բնակավայր է (**Ե. Байбуртян**, Последовательность развития
древнейших культур Армении на основании археологического материала,
Ереван, 2011, с. 35): Նույնը նշում է նաև Ս. Բարխուդարյանը՝ հուշարձանը դա-
սելով քյոլ թեփների շարքին (**Ս. Բարխուդարյան**, Խորհրդային Հայաստա-
նի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 62): Շրեշ բլուրը
կրկին դիտարկվել է 1945-1947 թթ. (**Ս. Սարգսյան**, Հայաստանը քաղաքակր-
թության օրրան, Երևան, 2004, էջ 156, 275, 278, 332-333), 1965-ին ու 1982 թ. (**Ռ.
Թորոսյան**, Էջմիածին, «Թեղուտ» օրագիր, թ. 3 (1965), 13.04.1965 թ. օրագրա-
յին գրառում, ԷՊԱԹ 469-471, 472-475): Տարածքում 2009 թ. դիտարկումներ է
կատարել Ռ. Բադալյանը (ԷՊԱԹ 5550):
3. **Ս. Սարգսյան**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, էջ 235. **К. Кушнарева**,
Ранние комплексные общества Южного Кавказа, «Древние общества Кавказа в
эпоху палеометалла», Санкт-Петербург, 1998, էջ 28:
4. Ռ. Թորոսյանի նկարագրությունն այնքան էլ հստակ չէ: Սրբատեղիի կառուց-
վածքը նկարագրելիս Գ. Արեշյանը նշում է, որ հարթակի սվաղում օգտագործ-
ված էին բազմաթիվ փայլուն միներալներ, արդյունքում կառույցը փայլում էր
արևի շողերի տակ՝ հակադրվելով բնակավայրի հում աղյուսի ճարտարա-
պետությանը (**Գ. Арешян**, Искусство куро-аракской культуры, «Материалы II
Международного симпозиума по армянскому искусству (отдельный оттиск)»,
Ереван, 1978, էջ 8):

5. Բացի նշյալ դամբարանից՝ Արագածում պեղվել է եւս 3 դամբարան: Առաջինը հետազոտվել է դեռեւս 1962 թ. Ռ. Թորոսյանի կողմից՝ Հ. Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ (**Ա. Мартиросян**, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 42-44, ԷՊԱԹ 260, 264-269, 272-274, 326-330. **Է. Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան (ձեռագիր), էջ 16. Ռ. Թորոսյանի 08.10.1962 թ., 25.11.1962 օրագրային գրառումներ): Եւս մեկ դամբարան հետազոտվել է 1987 թ.՝ **Է. Խանգաղյանի** կողմից: Նյութերը թանգարան են հանձնվել 2005 թ. (**Է. Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան, էջ 17, ԷՊԱԹ 5504-5505): Դամբարան է պեղվել 2012 թ.՝ Ֆ. Մուրադյանի կողմից (ԷՊԱԹ 5561-5586):
6. **Հ. Սիմոնյան**, Շենգավթի դամբարանադաշտը, ՀՀՄ, թ. XIV, Երեւան, 2008, էջ 81-93:
7. **Л. Петросян**, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, Ереван, 1989, с. 37-46.
8. Վաղ բրոնզի դարին պատկանող նյութեր գտնվել են Դոլակի ջրամբարի տարածքից (ԷՊԱԹ 4549, 4553, 3870. **Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 27.02.1982 թ. օրագրային գրառում. **Է. Խանգաղյան**, նշվ. աշխ., էջ 15):
9. Զվարթնոցի տարածքից հայտնաբերվել են նաեւ Էնեոլիթին (ԷՊԱԹ 1707), ինչպես նաեւ վաղ բրոնզի դարին բնորոշ աշխատանքային գործիքներ ու խեցեղեն (ԷՊԱԹ 1708, 1709. **Է. Խանգաղյան**, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ.ա. III հազարամյակում, Երեւան, 1967, էջ 12):
10. Թեղուտի տարածքում վաղ բրոնզի դարի նյութեր հայտնաբերվել են I տեղամասի թ. 2 կացարանում. **Ռ. Թորոսյան**, Թեղուտի պեղումների 1967 թ. օրագիր, էջ 1, 01.08.1967 թ. օրագրային գրառում, ԷՊԱԹ 2218 (նկ. 1/2), 2077: Քաղաքի տարածքում վաղ բրոնզի դարին բնորոշ նյութ հայտնաբերվել է նաեւ մի շարք այլ հատվածներում: Մասնավորապես՝ այդպիսի անոթի բեկոր գտնվել է Ս. Հռիփսիմե վանքի հյուսիսային պատից դուրս: Բեկորը սեւ փայլեցված արտաքին եւ թաց հարդարված ներքին մակերեսով անոթ է՝ բարձր, քիչ դուրս թեքված շուրթով, մասիվ երկթեք իրանով, որի վրա փոսիկ է (Ռ. Թորոսյանի 1976-1982 թթ. օրագիր, 1979 թ. օրագրային գրառումներ, էջ 51): Վաղ բրոնզի դարին բնորոշ խեցեղեն հայտնաբերվել է նաեւ Մայր Տաճարի տարածքում, այգում եւ հին վանատան տարածքում (ԷՊԱԹ 2219-2224, 5510): Քարե մուրճ, որն իր կերտվածքով հիշեցնում է Էնեոլիթ-վաղ բրոնզեդարյան օրինակները, գտնվել է Էջմիածնի Ռ. Պատկանյան փողոցից (ԷՊԱԹ 5612) (նկ. 1/1): Վաղբրոնզեդարյան շերտ բացահայտվել է նաեւ Ոսկեհատում (**Ռ. Թորոսյան**, Արարատյան դաշտի մնացորդների հետքերով, 1966 թ. օրագիր, էջ 15 բ., 28.05.1966 թ. օրագրային գրառում, ԷՊԱԹ 1355, 1359):
11. Կավաբլուր բնակավայրը ուսումնասիրվել է 1946-1947 թթ.՝ Ս. Սարգսյանի կողմից: Այն բազմաշերտ բնակավայր է, որի ստորին շերտը բնորոշ էր Էնեոլի-

թին, երկրորդը՝ վաղ բրոնզի, իսկ վերինը՝ միջին բրոնզի դարին (**Ս. Սարդարյան**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, էջ 156, 278, 332-333): Ռ. Թորոսյանն այստեղ հայտնաբերել է միջին բրոնզի դարին բնորոշ գունազարդ խեցեղեն (ԷՊԱԹ 3712-3713):

12. **Ա. Мартirosյան**, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 68-70. Ռ. Թորոսյանի օրագրային գրառումը, 1962 թվական. **Է. Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան, էջ 17-19 (ԷՊԱԹ 1-39, 116-118): Միջինբրոնզեդարյան դամբարաններ պեղվել են նաև Թեղուտում: Դամբարանները հայտնաբերվել են I տեղամասի թ. 2, 3, 7 կացարանների հարեանությամբ (նկ. 1/4), ինչպես նաև պատահականորեն՝ շինարարական աշխատանքների ժամանակ (**Է. Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան (ձեռագիր), էջ 19. **Ռ. Թորոսյան**, «Թեղուտ», օրագիր թ. 2, 14.03.1965, 11.04.1965 օրագրային գրառումներ. Էջմիածին, «Թեղուտ» տետր-օրագիր թ. 3, էջ 28, 11.04.1965 օրագրային գրառում. ԷՊԱԹ 334-349, 585, 1170-1171, 1173-1175, 1177-1179): Պետք է նշել, որ բաց բիոֆիլտրի եւ Թեղուտի տարածքները գրեթե համընկնում են: Ռ. Թորոսյանի օրագրերում երբեմն օգտագործվում են «Տնկարանի տարածք», «Անանուն բլուր», «Թեղուտ», «Բաց բիոֆիլտր» անվանումները: Ստորեւ առաջնորդվում ենք Է. Խանգաղյանի ձեռակերպումներով (**Է. Խանգաղյան**, Էջմիածնի երկրագիտական թանգարանի հին շրջանի ցուցադրության պլան, էջ 18-20): Բացի այդ՝ Էջմիածին քաղաքի անմիջական հարեանությամբ միջին բրոնզի դարի առանձին նյութեր (գունազարդ թռեղք-վանաձորյան տիպի անոթներ) հայտնաբերված են Ոսկեհատում (**Ռ. Թորոսյան**, Արարատյան դաշտի հնագիտական մնացորդների հետքերով, օրագիր, 1966, էջ 15-17, 31, ԷՊԱԹ 3265, 3272) եւ Ակնաշենում (**Ռ. Թորոսյան**, Վերին Խաթունարիս, 1973 թ. օրագիր): Միջին բրոնզի դարին բնորոշ կավանոթ է պատահականորեն գտնվել Էջմիածին քաղաքի Սպանդարյան փողոցից (ԷՊԱԹ 5613) (նկ. 1/3), ինչպես նաև Շրեշ բլրին հարակից տարածքում (Ռ. Թորոսյանի 1976-1982 թթ. օրագիր, 27.02.1982 թ. օրագրային գրառում): Առանձին գտածոներ հայտնի են նաև Մոխրաբլուրից (ԷՊԱԹ 2640):
13. Ռ. Թորոսյանի՝ Այգեշատի 1971 թ. պեղումների օրագիր: Այգեշատի նյութերը մասնակիորեն հրատարակված են «Ранняя и средняя бронза Кавказа и Средней Азии», էջ 94, 98, 101, 109-110, բնորոշված եւ նորովի թվագրված՝ **Պ. Ավետիսյան**, Հայաստանի միջին բրոնզի դարի ժամանակագրությունն ու փուլաբաժանումը (թեկ. ատեն. սեղմագիր), Երեւան, 2003, էջ 18-21:
14. Ուշբրոնզեդարյան նյութեր հայտնի են նաև Թեղուտի դամբարանադաշտից (ԷՊԱԹ 561, 563-567, 569. 571-572, 579), ինչպես նաև Էջմիածնի Վազգեն Ա. եւ Մաշտոցի փողոցների խաչմերուկում: Այս խմբում պետք է դիտարկել նաև Ծաղկունքից գտնված ֆալիկ արձանը (ԷՊԱԹ 4415), ինչպես նաև Ոսկեհա-

- տից (**Ռ. Թորոսյան**, Արարատյան դաշտի մնացորդների հետքերով, 1966 թ. օրագիր, էջ 15 բ., 28.05.1966 թ. օրագրային գրառում) և Ծիածանից (ԷՊԱԹ 605-608) գտնված նյութերը: Վաղ երկաթի դարաշրջանին բնորոշ նյութ հայտնի է Ոսկեհատից (ԷՊԱԹ 1347, 1360), Թեղուտից (ԷՊԱԹ 570): Տ. Մեսրոպ վրդ. Տեր- Մովսիսյանի (**Մեսրոպ վրդ. [Տէր-Մովսիսեան]**, Էջմիածին և հայոց հնագոյն եկեղեցիները, ԱՀ, թ. XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 98), Ա. Քալանթարի (**Ա. Քալանթար**, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Հայաստանը՝ քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 329-340), այդ թվում նաև մեծ դամբարանների (**Ս. Բաթխուդարյան**, նշվ. աշխ., էջ 30, աղ. XI) պեղումները Ս. Հռիփսիմե և Զվարթնոց տաճարների մոտակայքում, Ս. Սարգսյանի պեղումները թ. 2 դարոցի և Ս. Շողակաթ եկեղեցու մոտակայքում (**Ս. Սարգսյան**, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունն ըստ հնագիտական և մատենագրական տվյալների, ԼՀԳ, թ. 7, 1975, էջ 55), ինչպես նաև հետագա պատահական գտածոները վկայում են ներկայիս քաղաքի արևելյան հատվածում Ք. ա. Բ.-Ա. հազ. ընդարձակ հնավայրի (հավանաբար դամբարանադաշտի) առկայությունը: Այս մասին առաջին ենթադրությունը կատարել է Խ. Սամուելյանը (**Խ. Սամուելյան**, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, 1931, էջ 30):
15. **Н. Арутюнян**, Биаинили, Ереван, 1970, с. 422-425. **Н. Арутюнян**, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 114. **В. Пиотровский**, Кармир Блур, I, Ереван, 1950, էջ 26:
  16. Դոլակի ջրամբարի տարածքից է գտնվել նաև ուրարտական կարմիր թասի րեկոր. **Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 27.02.1982 թ. օրագրային գրառում:
  17. **Ա. Սահիսյան**, Էջմիածնի Մայր Տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», թ. 1, 1961, էջ 55, 61, 63:
  18. **Ռ. Թորոսյան**, Արարատյան դաշտի մնացորդների հետքերով, 1966 թ. օրագիր, էջ 17 բ., 28.05.1966 թ. օրագրային գրառում (ԷՊԱԹ 3274):
  19. Ծիածանի Թ.-Ը. դդ. նյութերի թվին կարելի է դասել գյուղից հյուսիս՝ Քասախի աջ ափի կտրվածքում գտնված՝ դուրս ճկված շուրթով, սև փայլեցված կարասը՝ ամփոփված թաղումով (ԷՊԱԹ 658): Պետք է հիշատակել նաև նույն վայրից և Ֆռանգանոցից հայտնաբերված սկյութական տիպի նետասլաքները (**С. Есаян, М. Погребова**, Скифские памятники Закавказья, Москва, 1985, էջ 62-63):
  20. **Հ. Ավետիսյան**, Արագած, Երևան, 2001:
  21. **Հ. Ավետիսյան, Պ. Ավետիսյան**, Արարատյան դաշտի մշակույթը Ք. ա. XI-VI դդ., Երևան, 2006, էջ 63-78:
  22. Ըստ Ռ. Թորոսյանի՝ Ք. ա. Զ.-Ե. դդ. են բնորոշ Ծիածանից (ԷՊԱԹ 656), Ե.-Դ. դդ.՝ Ոսկեհատից (ԷՊԱԹ 3266-3268, 3273) հայտնաբերված նյութերը, Դ.-Գ. դդ. է թվագրվում Թեղուտից հյուսիս գտնվող բնակատեղին (ԷՊԱԹ 444-446, 448-469), ինչպես նաև Ծաղկունքից հայտնաբերված առանձին նյութեր (ԷՊԱԹ 2111-2112):

23. ԷՊԱԹ 1370-1372: Հավանաբար, նույն բնակավայրի մեկ այլ հատված բացվել էր 1945-1947 թթ.՝ Ս. Սարղարյանի կողմից՝ Էջմիածնի հոգևորականների գերեզմանոցի եւ Մայր Տաճարի միջև ընկած տարածքում (**Ս. Սարղարյան**, Հին Վաղարշապատի տեղադրություն, էջ 52-69):
24. Բ. ա. Գ.-Ա. դդ. նյութ հայտնաբերվել է Շրեշ բլրի տարածքում (ԷՊԱԹ 470, նկ. 1/5): Այստեղ Ռ. Թորոսյանի կողմից պեղվել է կարասային թաղում, ինչպես նաև հետազոտվել են Բայրությունի պեղումների ժամանակ խաթարված կառույցի մնացորդներ եւ խեցեղեն (**Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 04.02.1962 թ. օրագրային գրառում), ինչպես նաև՝ Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու արսիդի ստորին շերտից (ԷՊԱԹ 4417): Նշյալ ժամանակաշրջանի նյութեր հայտնի են նաև Սոխրաբլուրից (**Գ. Քոչարյան**, Սոխրաբլուրի հնավայրը, «Հուշարձան», թ. Գ.-Ե., Երևան, 2008, էջ 1560-168), Ծաղկունքից (ԷՊԱԹ 2113, նկ. 1/6. **Գ. Կիրակոսյան**, Культура Древней Армении, Ереван, 1988, с. 156): Ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի նյութեր եւս հայտնի են Ծաղկունք գյուղի տարածքից (**Ռ. Թորոսյան**, 1976-1984 թթ. օրագիր, 10.08.1983 թ. օրագրային գրառում):
25. **Գ. Կիրակոսյան**, О градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата, ИФЖ, N 2, 1977, էջ 85-87: Ինչ վերաբերում է Մայր Տաճարի խորանում մեհյանի մնացորդներին, ըստ Ա. Սահինյանի՝ այն պատկանում է հեթանոսական շրջանին, եւ այստեղ քրիստոնեական տաճարի ավագ խորանի կառուցումը խորհրդանշում էր քրիստոնեության հաղթանակը հեթանոսության նկատմամբ (**Ա. Սահինյան**, Էջմիածնի Մայր Տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», թ. 1, 1961, էջ 63):
26. **Ռ. Թորոսյան**, Ս. Գայանե, Իրան, Պաղեստին (օրագրային գրառումներ): Հարկ է նաև նշել Էջմիածնի Շ. Կուրդինյան փողոցից պատահականորեն գտնված գլխաքանդակը (ԷՊԱԹ 2029), որը որձաքարից պատրաստված տափակ կերտվածք է՝ աչքերի խորը խոռոչներով, մեծ արծվաքթով: Բ. Առաքելյանի ենթադրությամբ՝ կերտվածքը թվագրվում է Բ.-Գ. դդ. եւ ներկայացնում է Լուսնի աստվածության դիմաքանդակը (**Բ. Առաքելյան**, Քանդակագործությունը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. Ջ. դ. - մ. թ. Գ. դ.), ՊԲՀ, թ. 1, 1969, էջ 52):
27. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 851. **Գ. Կիրակոսյան**, К вопросу..., էջ 92:
28. **Ա. Քալանթար**, նշվ. աշխ., էջ 323:
29. ԷՊԱԹ-ում պահպանվող նյութերից հարկ է հիշատակել ապակու սրվակը ԷՊԱԹ 119, ինչպես նաև աճյունասափորների մնացորդները ԷՊԱԹ 478-485:
30. **Ա. Քալանթար**, նշվ. աշխ., էջ 337-341, 346-35:
31. **Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 1976 թ. օրագրային գրառումներ. **Ռ. Թորոսյան**, **Ս. Կրկյաշարյան**, Հնագիտական նյութեր Էջմիածնից, ՊԲՀ, թ. 4, 1971, էջ 286-290. **Ժ. Խաչատրյան**, **Ռ. Թորոսյան**, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից, ԼՀԳ, թ. 5, 1976, էջ 99-111:

32. **Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 1976 թ. օրագրային գրառումներ, էջ 3-45. **Մ. Ասրադյան**, Армянская архитектура раннего христианства, Москва, 2000, էջ 14, 195:
33. **Ռ. Թորոսյան**, 1976-1982 թթ. օրագիր, 1979 թ. օրագրային գրառումներ:
34. **Վ. Հարությունյան**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 171. **Յ. Արությունյան**, Храм Рипсиме, Ереван, 1987, էջ 7. **Գ. Թումանյան**, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 2008, էջ 138-139:

РЕЗЮМЕ

Опубликованные работы выдающегося армянского археолога Р. Торосяна в основном посвящены формированию и развитию раннеземледельческих культур Армении, однако изучение работ автора (в том числе изданных посмертно и неизданных), а также упоминания его полевых исследований в трудах ряда авторов (К. Кушнарева, Г. Тирацян и др.) показывает широту его научных интересов. В данной работе представлен доклад Р. Торосяна об археологических памятниках Эчмиадзина на республиканской конференции 1980 г., посвященной 80-летию раскопок Звартноца. В статье рассматриваются основные археологические памятники г. Эчмиадзина начиная с эпохи энеолита до VII в. н. э. Сведения о некоторых памятниках публикуются впервые. Статья снабжена предисловием где рассматривается история археологического исследования Эчмиадзина, а также комментариями с кратким описанием результатов раскопок указанных памятников.

SUMMARY

Published works by prominent Armenian archaeologist R. Torosyan are mainly devoted to the questions of formation and development of early agricultural societies of Armenia, however, the study of the works of the author (including posthumously published and unpublished ones), as well as mentions of his field research results in the works of different authors (K. Kushnareva, G. Tiratsyan, etc.) shows the breadth of his scientific interests. This paper presents the report of R. Torosyan on archaeological sites of Etchmiadzin at the Republican conference, 1980 devoted to the 80th anniversary of the excavations of Zvartnots. The article describes main archaeological sites of Etchmiadzin since the Chalcolithic Age to the 7th century AD. Information about some of the sites is being published for the first time. The article contains a preface which discusses the history of archaeological research of Etchmiadzin, as well as reviews with a brief description of the results of excavations of these sites.

